

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ПРИЧОРНОМОР'Я У ЖИТТІ ТА НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДРУЖЖЯ УВАРОВІХ

О.М.Каковкіна

(кандидат історичних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет)

В статье анализируется научная и общественная деятельность известной семьи А.С. и П.С. Уваровых – представителей российской и отечественной археологической науки во второй половине XIX – в начале XX вв. Характеризуется их вклад в исследование истории, культуры, археологии Причерноморья.

Private life, scientific and social activities of O.S. and P.S. Uvarov's, founders of Russian and Ukrainian archeological science in the late XIX-th – the beginning of the XX-th centuries is analyzed in the article on the basis of published sources in connection with their contribution to history, culture and archeology of the Pontic area.

В історії російської та вітчизняної археології чільне місце належить подружжю Уварових – Олексію Сергійовичу Уварову (1825 – 1884) та Парасковії Сергіївні Уваровій (1840 – 1924). Уваров був засновником і головою Московського Археологічного товариства, ініціатором скликання Всеросійських археологічних з'їздів, організатором Історичного музею в Москві. Його активна організаційна та наукова діяльність, спрямована на вивчення пам'яток старовини, сприяла залученню широкого кола вчених, аматорів у вивчення історії й археології Росії. Проведення археологічних з'їздів у різних регіонах держави (Москва – 1869 р., Петербург – 1871р., Київ – 1874 р., Казань – 1877 р., Тифліс – 1881 р., Одеса – 1884 р., Ярослав – 1887 р., Москва – 1890 р., Вільно – 1893 р., Рига – 1896 р., Київ – 1899 р., Харків – 1902 р., Катеринослав – 1905 р., Чернігів – 1908 р., Новгород – 1911 р.) дало поштовх широкому дослідженняю старожитностей, поклало початок багатьом колекціям, музеїним зібранням, окремим науковим напрямкам.

Входження в науку імен О.С. та П.С.Уварових розпочалося завдяки публікаціям О.О.Формозова (1; 2; 3; 4). «Уваровські читання», які проводяться з 1990 р., дали можливість об'єктивно оцінити Уварових як учених, організаторів науки (5). Їх діяльність посідає вагоме місце в узагальнюючій праці з історії російської археології Г.С.Лебедєва (6), дослідженнях, присвячених археологічним з'їздам (7; 8).

Опубліковані спогади П.С.Уварової (9) свідчать про особливве місце Причорномор'я у житті цієї родини. На основі статті можна говорити про події, чинники, які характеризують «причорноморський» фрагмент у житті Олексія Сергійовича та Парасковії Сергіївні Уварових.

Ще до знайомства з Парасковією Щербатовою, сім'я якої належала до не менш знатного дворянського роду, О.С.Уваров уже мав значний досвід археологічних та історичних досліджень. Своє наукове становлення на теренах археології він розпочав з античності насамперед з нумізматики, а роботи у Херсонесі стали початком глибокого інтересу до давніх пам'яток.

Класичні старожитності привертали особливу увагу російської освіченої аристократії, до якої належала і сім'я Уварових. Чудова домашня освіта, спілкування з провідними вченими свого часу (Т.М.Грановським, М.П.Погодіним, С.П.Шевиревим та ін.), навчання на відділенні словесності Петербурзького університету, де античні студії були серед пріоритетних, сформували наукові інтереси і самого Уварова. Під час служби в Міністерстві іноземних справ, у закордонних відрядженнях, він слухав лекції в Берлінському та Гейдельберзькому університетах (9). Як згадує П.С.Уварова: «І мати, і батько підтримували у сина любов до знань. І він, змолоду, перебуваючи у колі вчених, невольно втягнувся в їх роботи, пізніше їздив за кордон з батьком і брав участь у розкопках в Помпей на ділянці,

подарованій батьку Неаполітанським королем, де була знайдена чудова голова Зевса, яка і до сьогодні прикрашає стіл батька у Поріччі» (9, 38). У 1846 р. він увійшов до числа засновників Археолого-numізматичного товариства, ставши активним його членом (4).

У 1848 р. голова товариства герцог М.Лейхтенберзький підняв питання про засоби більш повного вивчення класичних пам'яток на узбережжі Чорного моря та призначив комісію для виконання цієї роботи» (10, V). Проте виникли фінансові труднощі. О.С.Уваров, повернувшись з Неаполя, запропонував товариству організувати експедицію за власний кошт і, як він відзначив пізніше у звіті, «виришив скористатися нагодою для вивчення південної окраїни вітчизни, будучи впевнений, що така праця вимагає не стільки знань, скільки точності та ретельності, і що, як наслідок, не перевищує його сил» (10, VI). Пропозиція була прийнята і, отримавши інструкцію від голови товариства, Уваров відправився на Південь Росії: «До гирла Дніпра, потім проїхав усе узбережжя Чорного моря на захід до гирла Дунаю і на схід до Таманського півострова» (10, VI). У подорожі Уваров робив нотатки, збирав відомості, купував старожитності та проводив розкопки. До наукового обстеження увійшов регіон Дніпровських порогів, починаючи з Катеринослава. Зацікавило Уварова місце давньої Ольвії, де він зняв детальний план, зібрав багато монет та інших пам'яток. Його супроводжував художник М.Б. Вебель, який замальовував, за вказівками Уварова, необхідні місця та предмети. Відвідали о.Березань, Одесу, де відбулося знайомство з членами місцевого Товариства історії та старожитностей.

Наслідком цієї експедиції стало видання «Исследование о древностях южной России и берегов Черного моря» у двох томах, з атласом малюнків (11), надруковане також і французькою мовою (*Recherches sur les antiquités de la Russie méridionale*). Основою для цієї книги став нумізматичний та епіграфічний матеріал, який дозволив накреслити основні етапи історії Ольвії. «Розкішне видання, яке коштувало більше шести тисяч рублів, містить цінні дані для археології Новоросійського краю, Бессарабії та Молдавії, чим звернуло на себе увагу вчених і викликало схвальній відгук відомого знавця класичних старожитностей професора А.М.Леонтьєва» (10, VI). Переважна частина книги присвячена Ольвії, для вивчення якої автор використав праці грецьких та римських істориків: Павсанія, Геродота, Діона Хріостома, Плінія, Арріана, Помпонія Мели, а також публікації П.С.Палласа, І.П.Бларамберга, Е.Е.Келлера, П.І.Кеппена. Як зазначає О.О.Формозов, сам О.С.Уваров «археологічних розкопок не вів, навіть відчував перед ними явну нерішучість. Так, на Золотому мисі, на шляху з Херсона до Ольвії, він наштовхнувся на сліди грабіжницьких розкопок, було видно оголену від землі кам'яну кладку. Селяни розповідали про знайдений тут великий посуд (амфори?). Але Уваров досліджувати це місце не наважився» (4, 231). В.Бузескул, згадуючи в археологічному літописі Ольвії дослідження О.С.Уварова, І.С.Забеліна, В.Г.Тізенгаузена і відзначаючи їх «випадковий, не систематичний характер», називає зовнішні перешкоди для ведення розкопок – «власниця землі, на якій, розташувались руїни Ольвії, гр. Л.О.Мусіна-Пушкіна, не дозволяла виконувати розкопки,... тим часом старожитності Ольвії розкрадалися, вивозилися за кордон...» (12, 7). Дозвіл вдалося отримати тільки від нового власника землі – О.О.Мусіна – Пушкіна. Його дістав О.О.Бобринський, а систематичне дослідження пам'яток розпочав Б.В.Фармаковський, який високо оцінив першу роботу графа, назвавши її «майстерним начерком». Відзначаючи незначні власні розвідки Уварова в Ольвії, він вбачає його заслугу у складанні програми розкопок, яка дозволила у подальшому планомірно й обдумано дослідити динаміку розвитку міста в окремих його частинах (13, 3-5).

Наступна поїздка О.С.Уварова на Південь Росії відбулася в 1853 р. за дорученням Л.О.Перовського, міністра уділів, який був покровителем Уварова. Цього разу пошуки проводились «у руїнах давнього Херсонесу», «котрі закінчилися... відкриттям у північній частині міста основи чудової давньої церкви у формі базиліки (тепер вона називається «Уварівською»), а також поховального язичницького склепу» (10, VII). Розкопки завершилися під грім ворожих пострілів у Кримській війні. О.С.Уваров виїхав до свого маєтку, взяв участь у війні у званні капітана Володимирської ополченської дружини. У

Кишиневі, у вересні 1855 р. він отримав звістку про смерть батька та повернувся до Петербурга для «влаштування своїх справ».

У цей період відбувається переорієнтація наукових інтересів графа. Імператорську Археологічну Комісію, засновану 1859 року, для створення якої величезних зусиль доклав Л.О. Перовський (помер у 1856 р.), очолив С.Г. Строганов – противник С.С. Уварова. Уваров підтримував з ним стосунки..., але служити під його керівництвом не хотів. Від активної діяльності в археологічних дослідженнях Уваров був відсторонений (4). У цей час почали формуватися пріоритети петербурзької та московської археологічних шкіл: перша продовжувала досліджувати скіфську й античну проблематику, друга, багато в чому завдяки Уварову, надала перевагу пам'яткам вітчизняної старовини, первісної історії, старожитностям доби заліза та слов'янського періоду в регіонах Європейської Росії, Приуралля і Кавказу (14; 15; 16).

У 1857 р. він переїздить з Петербурга до Москви, отримавши призначення на посаду помічника попечителя Московського навчального округу. У Москві відбулося знайомство з майбутньою дружиною – Параковією Сергіївною Щербатовою. Родина якої переїхала до Москви із свого маєтку у Лебединському повіті Харківської губернії, мала знатний родовід і зв'язки з царською родиною (9, 22-23; 9, 27-28). Домашня освіта Параковії, спілкування з видатними діячами науки і культури сприяли формуванню її подальших інтересів. Наставником для неї стає чоловік, який прищепив їй любов до історії та давніх пам'яток. Відбулася дворічна весільна подорож Уварових в Італію, Францію, Англію. «Переді мною відкрився, - пише Уварова, - новий, чудовий світ, з новими поглядами не тільки на історію і мистецтво, але і...на все життя» (9, 53).

Зазначимо, що зацікавлення пам'ятками античності у графа не зникло і після завершення активної археологічної діяльності на Півдні Росії. Його повідомлення звучали на засіданнях з'їздів Московського товариства, публікувались у «Древностях» (виданні товариства), «Трудах» археологічних з'їздів. Виданий П.С. Уваровою «Каталог старожитностей» – опис колекцій, що зберігались у Поріччі, маєтку Уварових під Москвою, – був присвячений переважно античним пам'яткам (17; 18; 19). Автором описів та коментарів до VII випуску «Каталогу» («Монети Боспорського царства та давньогрецьких міст») став відомий антикознавець А.В. Орешніков, який відзначив, що Уваров фахівцем у галузі нумізматики «себе ніколи не вважав», але високо цінував його доробок у збиранні колекції (18, 2).

Причорномор'я цікавить Уварових під час підготовки та проведення V археологічного з'їзду у Тифлісі в 1881 р.

Тифліський археологічний з'їзд поклав початок розвитку наукового дослідження історії, мови, фольклору народів Кавказу. Не зупиняючись детально на перебігу з'їзду, відзначимо найбільш вагомі його досягнення у вивченні Причорномор'я. Місцевий підготовчий комітет очолив один із засновників Тифліського музею Г.І. Радде, у Москві запропонували свої послуги у підготовчих роботах до з'їзду В.Ф. Міллер з питань вивчення мов та говірок Кавказу, В.І. Сизов, який планував обстежити узбережжя Чорного моря від Новоросійська до Батума. Нагадаємо, що останній на початку 1870-х рр. разом з О.С. Уваровим брав участь в організації Севастопольського відділу Політехнічної виставки у Москві, пізніше разом з М.В. Нікітіним проводив систематичні розвідки чорноморського узбережжя. Українських учених у Тифлісі представляв В.Б. Антонович, який уже на підготовчому етапі долучився до археологічних розкопок у регіоні. Навідати В.Б.Антоновича, свого давнього знайомого, приїздив Уваров: «провів з ним кілька днів, залишився задоволений його наполегливістю у роботі» (9, 119). В.Ф.Міллер і В.І. Сизов працювали протягом трьох літніх місяців 1879 р., подали цікавий звіт з численними малюнками. Самі ж Уварови, готовуючись до з'їзду, об'їздили майже увесь Кавказ, виявляючи особливий інтерес до християнських старожитностей – пам'яток архітектури і писемності. Підготовлені до археологічного з'їзду доповіді були опубліковані в «Трудах» тифліського з'їзду (20).

Своєрідним продовженням причорноморської теми у житті Уварових став V1 археологічний з'їзд в Одесі у 1884 р. Осередками підготовки до з'їзду був Новоросійський університет та Одеське товариство історії і старожитностей. Проведення цього з'їзду

засвідчило значні досягнення одеських учених, зокрема в антикознавстві. При цьому відчувалася потреба спеціалізації окремих наукових досліджень, жорсткого відбору доповідей, які іноді не витримували вимог (21; 22). Матеріали з'їзду опублікували в чотирьох томах (23).

Саме з Одесою, Причорномор'ям були пов'язані останні дні життя О.С.Уварова. Напередодні з'їзду він «пережив сильний серцевий напад», лікувався в Німеччині. В серпні 1884 р. граф прибув до Одеси, головував на з'їзді. У складі делегатів з'їзду О.С.Уваров переїхав у Крим, брав участь у розкопках Херсонеса, пізніше прибув до Ялти (9) на відпочинок. Однак його здоров'я погіршилося. Помер О.С. Уваров 6 грудня 1884 р. у Москві.

Після смерті чоловіка, очоливши Московське Археологічне товариство, П.С. Уварова не полишає Причорномор'я. Протягом 1886 – 1910 рр. за її ініціативи було здійснено 6 експедицій на Кавказ. Обстежувалося Чорноморське узбережжя та гірські райони Абхазії Аджарії, Кахетія, Сванетія, Колхіда. Найцінніші знахідки передали Історичному музею в Москві та Кавказькому музею у Тифлісі. Уварова згадує про свої поїздки на Кавказ: «...особисто я з родиною присвячувала йому то літо, то осінь, здійснюючи поїздки спеціально у ті нагірні простори, які лякали наших членів – чоловіків своєю віддаленістю від великих розріблених шляхів і необхідністю відвідувати ці пункти верхи...» (9, 147). Перша після смерті чоловіка самостійна подорож П.С.Уварової відбулась у 1886 р. з метою обстеження Чорноморського узбережжя і відновлення пам'яті найдавнішого візантійського впливу на цю частину Кавказу (9). Розпочали дослідження з Новоросійська, провели розкопки у долині р. Цемеса. Уварова зазначає, що завдяки їй вдалося зберегти заповідні гаї піщундської сосни та соснові ліси на висотах Кахетії. Її клопотання з цього приводу прийняв намісник Кавказу І.І.Воронцов-Дашков, відхиливши проект будівництва залізниці вздовж берегів Чорного моря (9). Необхідно підкреслити, що особисті зв'язки та впливовість Уварових допомогли зберегти багато пам'яток історії й археології Причорномор'я.

Наступні поїздки на Кавказ описано у наукових працях і подорожніх нотатках П.С.Уварової (24-28). Ці праці цікаві не тільки науковими спостереженнями графині, але й описом відвіданих регіонів, їх мешканців, відомих діячів.

Наслідком здійснених Уваровою поїздок стало утворення у 1887 р. Східної комісії при Московському товаристві на чолі з М.В. Нікольським. Головне її завдання полягало у дослідженні старожитностей Кавказу, Семиріччя, Індії.

У жовтні 1917 р. П.С.Уварова разом з дітьми залишає Москву, приїздить до Криму, потім у Есентуки, в 1919 р. – у Майкоп, де збирає свідчення про місцеві археологічні пам'ятки, зокрема, про кургани та дольмени. У лютому 1919 р. Уварови залишили Росію. Останні роки свого життя Парасковія Сергіївна провела в Словенії та Сербії (9).

Північне Причорномор'я, античні пам'ятки Ольвії та Херсонесу стали предметом наукових розвідок Уварових. Їх біографія та праці про Причорномор'я варті подальшої уваги науковців.

1. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. – М., 1961.
2. Формозов А.А. Начало изучения каменного века в России. – М., 1983.
3. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. – М., 1986.
4. Формозов А.А. А.С. Уваров и его место в истории русской археологии //Российская археология. – 1993. – № 3.
5. Уваровские чтения. – Муром, 1990.
6. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. – СПб, 1992.
7. Каковкіна О.М. Всеросійські археологічні з'їзди в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: науковий та суспільно-політичний аспекти: Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 1998.
8. Серых Д.В. Всероссийские археологические съезды как форма организации отечественной археологической науки второй половины XIX – начала XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ижевск, 2006.
9. Уварова П.С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни. – М., 2005.
10. Анучин Д.М. Алексей Сергеевич Уваров // Труды VI археологического съезда. – Одесса, 1887. – Т 2.

11. Уваров А.С. Исследование о древностях Южной России и берегов Черного моря. – СПб., 1851 – 1856. – Т.1,2.
12. Бузескул В. Изучение древностей северного побережья Чёрного моря и их значение с точки зрения греческой и мировой истории. – К., 1927.
13. Фармаковский Б.В. Ольвия. – М., 1915.
14. Уваров А.С. Сборник мелких трудов /Под ред. гр. П.С. Уваровой. – М., 1910. – Т.1–2.
15. Уваров А.С. Меряне и их быт по курганным раскопкам. – М., 1872.
16. Уваров А.С. Археология России: Каменный период. – М., 1881. – Т.1,2.
17. Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. – М., 1887.
18. Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. Вып. VII: Монеты Боспорского царства и древнегреческих городов. – М., 1887.
19. Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. Отделение IV-VI.– М., 1907.
20. Труды V Археологического Съезда в Тифлисе. – М., 1883. – Т.1
21. Линниченко И.А. Шестой археологический съезд в Одессе. – Одесса, 1884.
22. Смирнов А.И. VI археологический съезд в Одессе // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К., 1985.
23. Труды Шестого Археологического Съезда в Одессе. 1884. – Одесса, 1886. – Т.1 – 4.
24. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, снаряжёнными на Высочайше дарованные средства /Под ред. гр. Уваровой. – М., 1909. – Вып. XII.
25. Уварова П. Христианские памятники // Материалы по археологии Кавказа. – М., 1893.– Вып. IV.
26. Уварова П.С. Кавказ. Путевые заметки. – М., 1887-1904. – Т.1–III.
27. Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа. – М., 1905.
28. Уварова П.С. Поездка в Пшавию, Хевсуретию и Сванетию //Материалы по археологии Кавказа. – М., 1904. – Вып. X.